

การศึกษาประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรม วัดพุทธศาสนา พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ของประเทศไทย สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึง สมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์

ศุภวัฒน์ หิรัญธนวิวัฒน์

สาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

suphawatt.h@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “การศึกษาประวัติศาสตร์พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย เพื่อ
นำไปสู่การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดในพระพุทธศาสนา” โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรม
วัดพุทธศาสนา ได้แก่ ประวัติศาสตร์และเหตุการณ์สำคัญในแต่ละยุคสมัย กลุ่มชาติพันธุ์ การอพยพและการตั้งถิ่นฐาน
ตำแหน่งที่ตั้งของวัด ยุคสมัยในการสร้างวัด รวมถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารสำคัญภายในวัด ในเขตพื้นที่ชายฝั่ง
ทะเลภาคตะวันออก คือ จังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง จังหวัดจันทบุรี และจังหวัดตราด ช่วงเวลาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องด้วยลักษณะของชุมชนในพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกมีการโยกย้ายถิ่นฐาน
บ่อยครั้ง รวมถึงมีการเข้ามาของกลุ่มคนต่างถิ่นต่างเผ่าพันธุ์ จึงทำให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรมขึ้น ส่งผลต่อ
การผสมผสานศิลปสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัวขึ้น จากการศึกษาพบว่า ตำแหน่งของวัดในแต่ละยุคสมัยตั้งอยู่บริเวณ
ริมชายฝั่งทะเลเป็นส่วนใหญ่ มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบพื้นถิ่นภาคตะวันออก และได้รับอิทธิพลการประดับตกแต่ง
ด้วยศิลปะจีน

คำสำคัญ : ประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนา ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย
ความหลากหลายทางวัฒนธรรม กลุ่มชาติพันธุ์

A Historical and Architectural Study of Buddhist Temples on the East Coast of Thailand, from the Ayutthaya to the Reign of King Rama V in the Rattanakosin Period

Suphawat Hiranthanawiwat

Thai Architecture Program, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

suphawat.hi@gmail.com

Abstract

This paper is based on a research entitled “A Historical Research on The East Coast of Thailand, for Architectural Study on Buddhist Temples”. This study examines both historical and architectural aspects of Buddhists temples in four provinces on the east coast of Thailand, which include Chonburi, Rayong, Chanthaburi and Trat, covering the historical time from the Ayutthayan period to the reign of King Rama V in the Rattanakosin period. The purpose of this study is to examine local histories and historical events, ethnic groups, migrations and settlements in the areas. The study also aims to examine the location of Buddhist temples, the periodization of Buddhist temples construction, and the architectural styles of other significant buildings within the temple areas. This study demonstrates that local characteristics of communities on the east coast of Thailand are a result of migration and diversity of ethnic groups in the region. Therefore, cultural diversity that derives from such migration and diversity of ethnic groups led to the formation of unique of art and architectural identities in the areas. According to the research findings, Buddhist temples built in the study period are mostly located in coastal areas. Their unique architectural styles are local to the east coast of Thailand, and Chinese influence on architectural decoration is evident.

Keywords: history, Buddhist temple architecture, east coast of Thailand, cultural diversity, ethnic groups

บทนำ

พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย ประกอบด้วยจังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดตราด ในปัจจุบันยังไม่ค่อยได้รับความสนใจ ต่อการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์และอารยธรรมเท่าที่ควร เพราะมีการค้นพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์ค่อนข้างน้อย ด้วยความไม่แน่นอนในตำแหน่งที่ตั้งของเมือง ชุมชนไม่อยู่กันอย่างถาวร มีการโยกย้ายถิ่นฐานบ่อยครั้ง รวมถึงมีการเข้ามาของกลุ่มคนต่างถิ่นต่างเผ่าพันธุ์ จึงทำให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรมขึ้น ที่ผ่านมามีผู้สนใจศึกษาในพื้นที่นี้เพียงไม่กี่คน ได้แก่ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ผู้เขียนเรื่อง “อารยธรรม ฝั่งทะเลตะวันออก” ซึ่งมีเนื้อหาในเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดี โดยส่วนใหญ่กล่าวถึงภาคตะวันออกตอนบน เช่น เมืองโบราณศรีมโหสถ ศรีมหาโพธิ์ และชุมชนลุ่มน้ำ พานทอง อีกท่านหนึ่ง คือ ศาสตราจารย์สุชาติ เถาทอง ผู้เขียนเรื่อง “ศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นภาค ตะวันออก” และ “จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกของไทย” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับ ศิลปวัฒนธรรม และ จิตรกรรมฝาผนัง ในเขตภาคตะวันออก จะเห็นได้ว่ายังไม่มีการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมของวัดพุทธศาสนาเลย ซึ่งจากการศึกษาภาคเอกสารและการสำรวจภาคสนาม พบว่า สถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนาในพื้นที่นี้มีความ น่าสนใจอย่างมาก เนื่องจากมีรูปแบบสถาปัตยกรรมอัน เกิดจากความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อการ ผสานศิลปสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัวขึ้น จึง สมควรศึกษาสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนาในพื้นที่ชายฝั่ง ทะเลภาคตะวันออกเพื่อบันทึกข้อมูลอันจะเป็นประโยชน์ ต่อท้องถิ่นต่อไป

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “การศึกษา ประวัติศาสตร์พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของ ประเทศไทย เพื่อนำไปสู่การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดใน พระพุทธศาสนา” โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาความ สัมพันธ์ของประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรมวัดพุทธ ศาสนา ได้แก่ ประวัติศาสตร์และเหตุการณ์สำคัญ กลุ่ม ชาตพันธุ์ ตำแหน่งที่ตั้งของวัด ยุคสมัยในการสร้างวัด

รวมถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารสำคัญภายในวัด ซึ่งมีขอบเขตการศึกษาในเขตจังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดตราด ช่วงเวลาดังตั้งสมัยกรุง ศรีอยุธยาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ โดยดำเนินการ ประมวลผลจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ ภาพถ่าย และแผนที่ ประกอบการสำรวจภาคสนามด้วยการถ่ายภาพ และการสัมภาษณ์ จากนั้นนำมาเรียบเรียงข้อมูลทาง ประวัติศาสตร์ประกอบข้อมูลของวัดสำคัญที่เกิดขึ้นใน ยุคสมัยต่างๆ ทำการวิเคราะห์และสรุปผลโดยการจัดกลุ่ม ในเชิงการศึกษาเปรียบเทียบเพื่อหาลักษณะร่วมและ ลักษณะต่าง

ประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรม วัดพุทธศาสนา

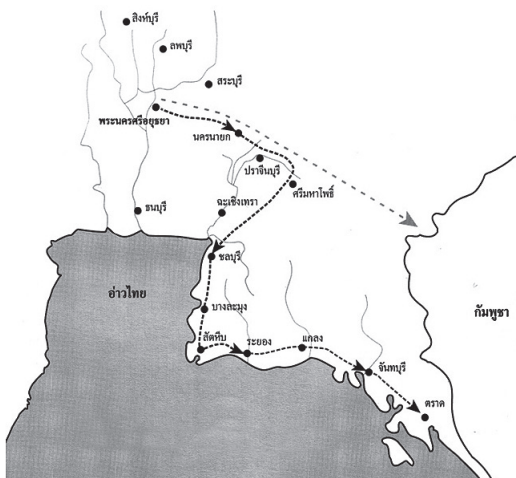
ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของ ประเทศไทยนี้มีความเป็นมายาวนานตั้งแต่สมัยทวารวดี โดยก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาพื้นที่บริเวณนี้ถูกปกครองโดย เขมรเป็นเวลานาน ซึ่งยังปรากฏหลักฐานแหล่งโบราณคดี ในเขตเมืองพะเนียด จังหวัดฉะเชิงเทรา ต่อมาเมื่อกรุง ศรีอยุธยาเรืองอำนาจแผ่อิทธิพลปกครองดินแดนกว้าง ไกลรวมถึงเขมรและภาคตะวันออกของไทยด้วย พื้นที่นี้ จึงมีการพัฒนาขึ้นเป็นหัวเมืองใหญ่และมีความสำคัญต่อ การปกครองในระดับประเทศตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นมา

สมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 2310)

ภาพรวมของบ้านเมืองในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏเมืองสำคัญ 2 เมือง คือ เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองบางปลาสร้อย (ชลบุรี) ซึ่งเมือง ฉะเชิงเทราหรือเมืองฉะเชิงเทราเป็นหัวเมืองขึ้นนอกมีหน้าที่คอย ควบคุมเขมรไม่ให้กลับมาตีอำนาจอีกครั้ง สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นมณฑลใหญ่ที่สุดในบริเวณนี้ อีกเมืองหนึ่งคือ เมืองชลบุรี ในสมัยนั้นเรียกว่า เมืองบางปลาสร้อย ซึ่งหาก

เทียบความสำคัญของเมืองชลบุรีในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพระงั่ว) พ.ศ. 1919 เมืองชลบุรีจัดเป็นเมืองจัตวา มีฐานะเป็นเมืองประเทศราชทำหน้าที่ส่งส่วยให้กับกรุงศรีอยุธยา (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชลบุรี 2542, 52) (ภาพที่ 1)

จากแผนที่แสดงเส้นทางบกในการเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาไปเขมร (กัมพูชา) จะเห็นว่ามี 2 เส้นทาง โดยเส้นทางหลักที่ใช้ คือ เส้นทางผ่านปราจีนบุรี ศรีมหาโพธิ์ ตรงไปยังเขมร ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งลัดเลาะชายฝั่งทะเลผ่านปราจีนบุรี ชลบุรี บางละมุง สัตหีบ ระยอง แกลง

ภาพที่ 1 แผนที่แสดงเส้นทางบกในการเดินทางในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ศิลปวัฒนธรรม 2556, 90)

ภาพที่ 2 ภาพด้านหน้าพระอุโบสถ วัดใหญ่อินทาราม

จันทบุรี และตราด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหัวเมืองเหล่านี้เป็นเมืองสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยานี้ ปรากฏวัดที่สำคัญ ได้แก่ วัดใหญ่อินทาราม อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ซึ่งมีประวัติว่า “พระนครศรีธรรมราช พระมหากษัตริย์องค์ที่ 6 แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้เกลี้ยราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาได้ 2 ปี ได้เสด็จประพาสเมืองชลบุรีโดยขบวนพยุหยาตราทางชลมารค และได้ทรงสร้างวัดที่กลางเมืองชลบุรีขึ้นวัดหนึ่ง พระราชทานนามว่า “วัดอินทาราม” เพื่อพ้องกับพระนามเดิมของพระองค์ที่มีพระนามว่า “เจ้านครอินทร์” ใน พ.ศ. 1955” (กรมศิลปากร 2518, 3) พระอุโบสถมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยื่นมุขทางเข้าด้านหน้าคลุมด้วยหลังคาพาไลตามแบบแผนอยุธยา หลังคาทรงจั่วซ้อน 2 ชั้น 2 ตับ บัวฐานแอ่นท้องสำเภา ที่หน้าบันมีลวดลายปูนปั้นประดับถ้วยชามกระเบื้องเคลือบ (ภาพที่ 2-3)

อีกวัดหนึ่ง คือ วัดโบสถ์ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เล่าต่อสืบกันว่าสร้างเมื่อประมาณสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเคยใช้เป็นสถานที่ทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาของข้าราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ภายในวัดมีโบราณสถานคือ อุโบสถเก่า มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยื่นมุขทางเข้าด้านหน้าทั้งหลังคาพาไลรับด้วยเสาไม้กลม หลังคาทรงจั่วซ้อน 1 ชั้น 2 ตับ ส่วนเจดีย์ เป็นเจดีย์ทรงระฆังคว่ำปลียอดแหลม ตั้งบนฐานก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ภาพที่ 4-6)

ภาพที่ 3 ภาพด้านหลังพระอุโบสถ วัดใหญ่อินทาราม

ภาพที่ 4 ด้านหน้าอุโบสถ
วัดโบสถ์

ภาพที่ 5 ด้านหลังอุโบสถ
วัดโบสถ์

ภาพที่ 6 เจดีย์ทรงระฆัง
วัดโบสถ์

อีกพื้นที่หนึ่งซึ่งปรากฏวัดสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ เมือง จันทบุรี ได้แก่ วัดตะปอนน้อย อำเภอขลุง ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2125 ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2227 ได้มีการบูรณะต่อเติมอีกครั้งหนึ่งโดยเปลี่ยนจากผนังและเสาไม้มาเป็นการก่ออิฐถือปูน ตัวอุโบสถมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุงด้วยกระเบื้องดินเผา หน้าบันเป็นไม้แกะสลักทั้ง 2 ด้าน สันนิษฐานว่าเป็นช่างหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนด้านในอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งเขียนขึ้นภายหลังในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายต่อสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (สุชาติ เกาทอง 2554, 164) อีกวัดคือ วัดเกวียนหัก อำเภอขลุง อาคารสำคัญภายในวัด คือ อุโบสถหลังเก่า ที่มีรูปทรงและลวดลายซึ่งสร้างโดยช่างสกุลอยุธยาที่สร้างประมาณปี พ.ศ. 2130 ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย หลักฐานยืนยันเป็นคำบอกเล่า

สืบต่อกันมาว่า ได้สร้างภายหลังวัดตะปอนน้อยเป็นเวลา 5 ปี ซึ่งใบเสมาอุโบสถวัดตะปอนน้อยสลักไว้ พ.ศ. 2125 (ภาพที่ 7-8)

นอกจากนี้ยังมี วัดบุปผาราม อำเภอเมือง จังหวัดตราด ซึ่งเป็นวัดที่เก่าแก่ที่สุดในจังหวัดตราด สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยา ราชสมัยพระเจ้าปราสาททอง ปี พ.ศ. 2191 ในการเริ่มก่อสร้างวัดบุปผาราม เคยมีบันทึกว่า หลวงเมืองเป็นผู้สร้าง และเนื่องจากในสมัยนั้นบริเวณนี้เคยเป็นเกาะ มีพ่อค้าชาวจีนไหหลำมาจอดเรือ และได้ตั้งบ้านเรือนพักอาศัยบนเกาะนี้ คงจะได้ร่วมกันสร้างวัดนี้ขึ้นด้วย (ป้ายจารึกภายในวัดบุปผาราม) มีอาคารสำคัญภายในวัด ได้แก่ อุโบสถ วิหาร และมณฑป ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส (ภาพที่ 9-10)

ภาพที่ 7 อุโบสถหลังเก่า วัดตะปอนน้อย

ภาพที่ 8 อุโบสถหลังเก่า วัดเกวียนหัก

ภาพที่ 9 อุโบสถ วิหาร และมณฑป วัดบุปผาราม

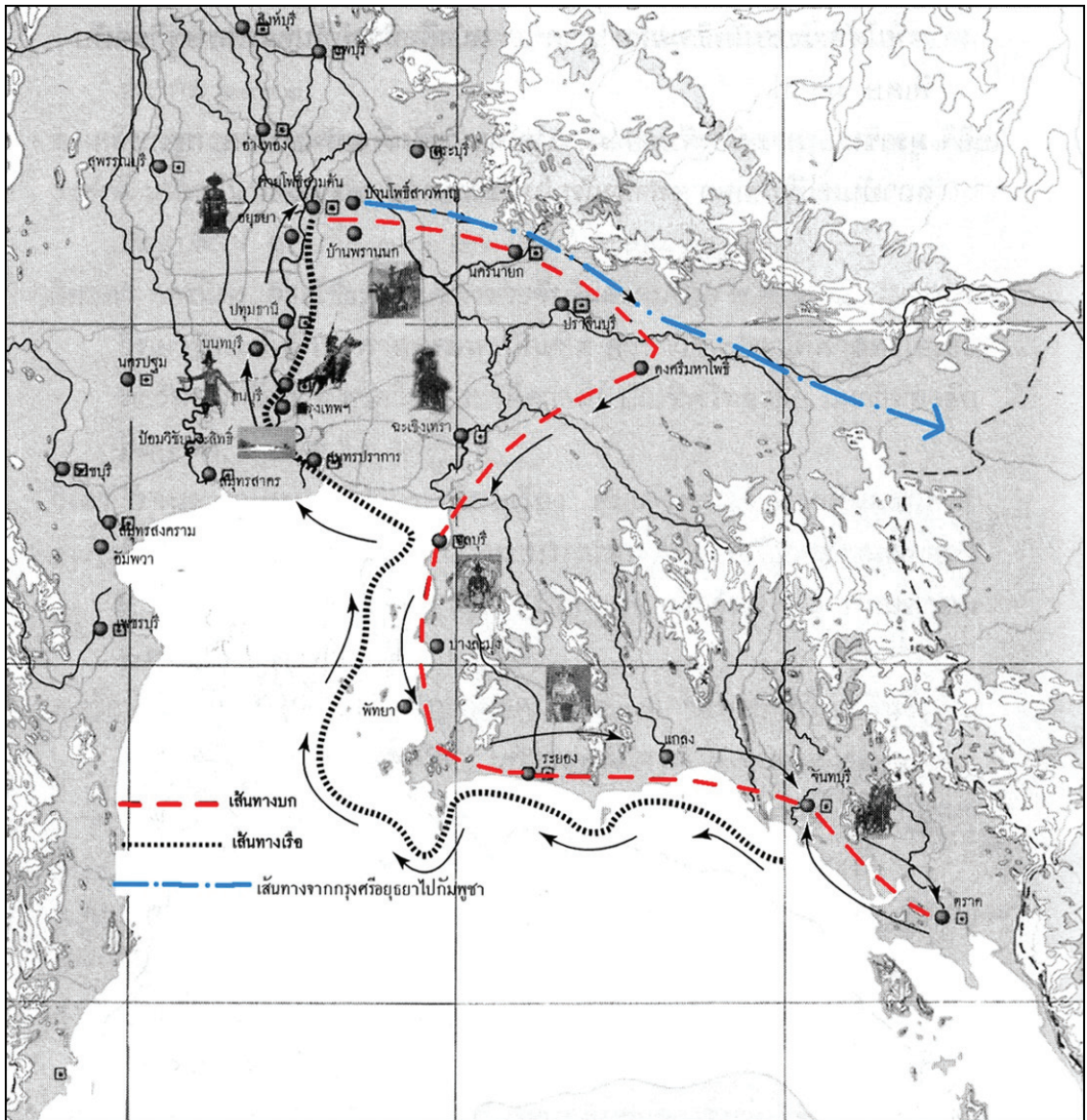
ภาพที่ 10 วิหาร วัดบุปผาราม

สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310 - พ.ศ. 2325)

หลังจากกรุงศรีอยุธยาได้เสียให้กับพม่าในปี พ.ศ. 2310 ดินแดนชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกได้มีบทบาทสำคัญอีกครั้งในการกอบกู้เอกราชของชาติภายใต้การนำของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พระยาตากในขณะนั้น) พระยาตาก ได้นำกำลังเคลื่อนผ่านฉะเชิงเทรา บางปลาสร้อย จนไปถึงบ้านนาเกลือ บางละมุง ขณะนั้นพระยาตากคิดจะเอาเมืองระยองเป็นที่ตั้งรวบรวมกำลังพลต่อไป จึงไปตั้งค่ายอยู่ที่วัดลุ่ม (วัดลุ่มมหาชัยชุมพล) ที่เมืองระยอง (พลตรีจรรยา ประชิตโรมรัน 2543, 20) และภายในเวลาสองวันพระยาตากก็สามารถเข้ายึดเมืองระยองได้สำเร็จ และได้เปลี่ยนฐานะตนเองเป็น “เจ้าตาก” ระหว่างตั้งทัพอยู่ที่เมืองระยองก็เกิดเหตุการณ์ รุนาวายที่เมืองชลบุรี เนื่องจากนายทองอยู่ยกเล็กตั้งตนขัดขวางการรวบรวมกำลังพลของเจ้าตาก ทำให้เจ้าตากต้องเร่งเดินทางมาปราบปราม และตั้งทัพอยู่ที่วัดหลวง (วัดใหญ่อินทาราม) จากนั้นพระองค์ก็ทรงยกทัพกลับมาที่เมืองระยอง ซึ่งก่อนเข้ายึดเมืองจันทบุรี เจ้าตากได้นำพลทหารออกจากเมืองระยองไปบ้านประแสร์ เมืองแกลง และได้ตั้งทัพที่วัดราชบัลลังก์ บ้านทะเลน้อย หรือเนินสระ (จรัลวรรณ รัตนประยูร (ชุมเปีย) 2552, 18) ปัจจุบันหนึ่งในการตั้งทัพ ณ สถานที่แห่งนี้เพราะเป็นชัยภูมิที่ดี ทางทิศตะวันออกของวัดใกล้กับแม่น้ำประแสร์ สามารถเดินเรือออกสู่อ่าวไทยได้ จากนั้นก็เดินทางไปเมืองจันทบุรีซึ่งถือ

เป็นเป้าหมายหลักและทำการยึดเมืองจันทบุรีได้สำเร็จ แล้วจึงเคลื่อนพลไปเมืองตราดโดยมีจุดหมายต้องการเรือสำเภาจำนวนมากเพื่อนำไปใช้ในการสงคราม อีกทั้งเมืองตราดมีคนจีนเชื้อสายแต้จิ๋วเหมือนกับพระองค์อยู่มากน่าจะให้การสนับสนุน เจ้าตากได้สั่งให้ต่อเรือรบและรวบรวมอาวุธยุทธภัณฑ์เอาไว้ หลังจากนั้นจึงได้เคลื่อนขบวนเรือออกจากเมืองจันทบุรีเพื่อเดินทางไปกอบกู้กรุงศรีอยุธยา ที่กล่าวมานี้คือสรุปเหตุการณ์การรวบรวมกำลังพลในการกอบกู้เอกราชซึ่งนำโดยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เกี่ยวข้องกับดินแดนชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก (ภาพที่ 11)

จากบันทึกเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าตากนี้ จะเห็นว่าทรงใช้เส้นทางเลียบชายฝั่งทะเลผ่านหัวเมืองต่างๆ และมีการตั้งทัพ ณ วัดสำคัญดังที่กล่าวมา คือ วัดใหญ่อินทารามที่ได้กล่าวไปแล้ว และวัดลุ่มมหาชัยชุมพล ซึ่งตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองระยอง สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เพราะตามประวัติเล่าว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีพาทหารและพลเรือนมาผูกช้างผูกม้า และพักแรมที่บริเวณโคนต้นสะตือ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และที่เรียกวัดลุ่ม เพราะเดิมเป็นสถานที่ลุ่มมาก (เอกสารประวัติวัดลุ่มมหาชัยชุมพล, ม.ป.ป., 4) อุโบสถหลังเก่ามีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาทรงจั่วซ้อน 2 ชั้น 2 ตับ ประดับด้วยช่อฟ้าใบระกาทางหงส์ อีกวัดหนึ่งคือ วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อใดไม่

ภาพที่ 11 แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพระยาตากทั้งเส้นทางบกและเส้นทางเรือ (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2550, 82)

ปรากฏหลักฐานแน่ชัด บ้างว่าสร้างตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย บ้างว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้ชาวบ้านช่วยกันสร้างขึ้น เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับทหารที่เสียชีวิตในวีรกรรมทุ่งพลอง บ้านทะเลน้อย ในครั้งก่อนเข้าตีเมืองจันทบุรี (จรัลวรรณ รัตนประยูร (ชุมเปีย) 2552, 6)

อุโบสถหลังเก่ามีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยื่นมุขด้านหน้าคลุมด้วยการทิ้งหลังคาพาไล หลังคาทรงจั่วซ้อน 2 ชั้น 3 ตับ สิ่งที่น่าสนใจ คือ ชุ่มประตู่และชุ่มหน้าต่างที่มีการประดับตกแต่งด้วยลวดลายศิลปะแบบจีน (ภาพที่ 12-13)

ภาพที่ 12 อุโบสถหลังเก่า วัดลุ่มมหาชัยชุมพล จังหวัดระยอง

ภาพที่ 13 อุโบสถหลังเก่า วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 -รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2453)

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกก็ยังมักเกิดเหตุการณ์สำคัญอย่างต่อเนื่อง ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ด้านหลักๆ คือ ด้านการสงคราม และด้านการแปรพระราชฐาน

ด้านการสงคราม

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เกิดสงครามกับญวน ซึ่งมีเรื่องกระทบกระทั่งกับไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีด้วยการแย่งชิงอำนาจในเขมร การทำสงครามครั้งนั้นเมืองจันทบุรีถือเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญในการทำสงคราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าญวนจะมายึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นฐานที่มั่นในการต่อสู้กับไทย จึงจำเป็นต้องป้องกันเมืองจันทบุรีให้ปลอดภัยที่สุด โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองสร้างป้อมค่าย และเมืองใหม่ที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดจันทบุรี 2542, 36) และสร้างป้อมปราการไว้ 2 ป้อม คือ ป้อมไพร่พินาศ และป้อมพิฆาตปัจจามิตร (ปัจจุบันคงเหลือป้อมไพร่พินาศป้อมเดียว) ซึ่งในครั้งนั้นพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดโยธานิมิตไว้ที่ค่ายเนินวงด้วย อย่างไรก็ตามสงครามระหว่างไทยกับญวนได้ยืดเยื้อนานถึง 14 ปี

จึงยุติลง เมื่อญวนถูกฝรั่งเศสรุกรานและ ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 14-15)

ภาพที่ 14 ป้อมไพร่พินาศ ตัวป้อมอยู่บริเวณเนินดินด้านล่างด้านบนเป็นเจดีย์

ภาพที่ 15 วัดโยธานิมิต จังหวัดจันทบุรี

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 หัวเมืองชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกยังคงมีบทบาทสำคัญในด้านยุทธศาสตร์การทหารและความมั่นคง ถือเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อเสี่ยงต่อการเสียเอกราชของชาติอีกครั้งหนึ่ง อันเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในยุคการล่าอาณานิคมจากชาติตะวันตก ซึ่งการสู้รบกับฝรั่งเศสก็นำไปสู่การสงครามในอ่าวไทย ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เหตุการณ์นี้ฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจพยายามใช้กลวิธีต่างๆ คุกคามสิทธิของไทย จนในที่สุดก็อ้างสิทธิยึดครองเมืองจันทบุรีเป็นเวลาถึง 10 ปี ซึ่งฝรั่งเศสได้สร้างฐานบัญชาการไว้ที่บริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี โดยยังคงมีหลักฐาน คือ ตึกแดงและคุกขี้ไก่ ต่อมาไทยจำต้องยอมเสียเมืองตราดเพื่อแลกกับการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรี หลังจากนั้น 2 ปี ได้มีการทำหนังสือสัญญาขึ้นอีกฉบับหนึ่ง โดยมีจุดหมายที่จะขอคืน

ภาพที่ 16 อุโบสถ เจดีย์ และมณฑป วัดอ่างศิลา จังหวัดชลบุรี

เมืองตราด โดยฝรั่งเศสจะยอมยกเมืองตราดคืนให้ไทย แต่ฝ่ายไทยต้องยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณ ให้เป็นการแลกเปลี่ยน

ด้านการแปรพระราชฐาน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเสด็จแปรพระราชฐานมายัง อ่างศิลา เนื่องด้วยเป็นสถานที่ที่มีอากาศดีและอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ แต่ถึงแม้จะเคยเสด็จมาหลายครั้งแต่ก็ไม่ได้มีการสร้างวัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์อาคารพักฟื้นผู้ป่วย 2 หลัง คือ ตึกมหาราช และ ตึกราชินี และให้เป็น อาไศรยสถาน สืบมา (กรมศิลปากร 2483, 86-87) ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดอ่างศิลาดังจะเห็นได้จากอุโบสถและมณฑปพระพุทธรูปบาทที่มีรูปแบบพระราชนิยมต่อเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 16-17)

อีกสถานที่หนึ่งที่มีการเสด็จแปรพระราชฐาน คือ เกาะสีชัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสด้วยเรือกลไฟซึ่งถือเป็นวิทยาการใหม่ในสมัยนั้น เกาะสีชังใช้เป็นที่พักรักษาพระอาการประชวรของเจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์อีกหลายพระองค์ ซึ่งพระองค์ทรงมีพระบรมราชโองการให้สร้างพระที่นั่งและพระราชฐาน พระราชทานนามว่า จุฑาธุชราชฐาน ด้านบนเนินเขามีอุโบสถวัดอัมพวันคณิมิตร ซึ่งเป็น

ภาพที่ 17 อุโบสถ วัดอ่างศิลา จังหวัดชลบุรี

สถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่เป็นการรวมอุโบสถและเจดีย์ไว้ด้วยกัน ผังอาคารเป็นรูปร่างกลมผสมรูปแบบศิลปะแบบตะวันตก และสัณยต์เป็นองค์เจดีย์ (ภาพที่ 18)

นอกจากนี้ยังมีวัดสำคัญอีกวัดหนึ่งที่สร้างขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คือ วัดใต้ตันลาน อำเภอนันทนิกม จังหวัด

ภาพที่ 18 อุโบสถวัดอัมพวันนิกมิตร์

ชลบุรี สร้างขึ้นในสมัยปลายรัชกาลที่ 3 ประมาณปี พ.ศ. 2380 (ป้ายจารึกภายในวัดใต้ตันลาน) มีอาคารสำคัญคือ อุโบสถ มีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ยกฐานสูง หน้าบันไม้แกะสลัก ประดับกระจกสี ประติมากรรมต่างก็เป็นไม้แกะสลักประดับกระจกสีด้วยเช่นกัน รอบพระอุโบสถเป็นลานประทักษิณ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ทางด้านหลังมีมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ถัดไปมีโถงหอยพระไตรปิฎก ตั้งอยู่กลางสระน้ำ มีเสา 12 ต้น ยกสูง ตัวหอยเป็นไม้ ฝาเป็นฝาปะกนแบบเรือนไทย หลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องเคลือบ ทำเป็นทรงจัตุรมุข ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ (ภาพที่ 19-21)

ชาติพันธุ์ การอพยพ และการตั้งถิ่นฐาน

กลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยตั้งถิ่นฐานรวมถึงอพยพเข้ามาในเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกมีหลายกลุ่มหลายเชื้อชาติ ได้แก่ ไทย จีน ญวน เขมร และชอง แต่ละกลุ่มที่มีอิทธิพลต่อการสร้างวัดและรูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดมีเพียง 2 กลุ่ม คือ ชาวไทย (คนไทยพื้นถิ่นและชนชั้นปกครองที่มาจากเมืองหลวง) และชาวจีน ซึ่งในบทความนี้จะกล่าวถึงเฉพาะชาวจีน เนื่องจากมีความน่าสนใจในประเด็นการอพยพเข้ามาในพื้นที่ รวมถึงอิทธิพลศิลปะที่ส่งผลต่อการประดับตกแต่งในงานสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนา

ภาพที่ 19 อุโบสถ วัดใต้ตันลาน

ภาพที่ 20 มณฑป วัดใต้ตันลาน

ภาพที่ 21 หอยพระไตรปิฎก วัดใต้ตันลาน

• **ชาวจีน** คือ กลุ่มคนต่างชาติที่อพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่เป็นจำนวนมากที่สุด เนื่องจากชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกเป็นเมืองท่าในการติดต่อค้าขายทางสำเภากับจีนมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมา จนมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็มีการอพยพหลังไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้อย่างเป็นทางการ ซึ่งชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกส่วนใหญ่เป็นจีนแต้จิ๋วจากภาคตะวันออกเฉียงใต้ของจีน ซึ่งจากบันทึกในปี พ.ศ. 2392-2393 มี

ชาวจีนอาศัยอยู่ตามชุมชนรอบปากอ่าวไทยประมาณ 125,000 คน (อรพินท์ คำสอน 2555, 78) และจากแผนที่แสดงการรวมกลุ่มของชาวจีนในภูมิภาคตะวันออกใน พ.ศ. 2490 พบว่ามีประชากรชาวจีนอาศัยอยู่ในบริเวณจังหวัดชลบุรีมากที่สุด รองลงมาเป็นจังหวัดตราด จังหวัดระยอง และจังหวัดจันทบุรี ตามลำดับ การเป็นแหล่งชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่จึงส่งผลต่อการผสมผสานศิลปะจีนในสถาปัตยกรรมสำคัญของพื้นที่ ได้แก่ ลายหน้าบัน

ภาพที่ 22 หน้าบันอุโบสถ วัดลุ่มมหาชัยชุมพล จังหวัดระยอง ปั้นปูนและประดับกระเบื้องเป็นรูปหงส์

ภาพที่ 23 ชุ่มประตูดุโบสถหลังเก่า วัดอุดมธัญญาวาส จังหวัดระยอง ปั้นปูนลวดลายคล้ายศิลปะจีน

ภาพที่ 24 ชุ่มประตูดุโบสถหลังเก่า วัดตาลล้อม จังหวัดชลบุรี ประดับถ้วยชามกระเบื้องประดับลายพุกกษชาติ

ภาพที่ 25 หน้าบันอุโบสถหลังเก่าวัดบางเป้ง จังหวัดชลบุรี ประดับด้วยถ้วยชามกระเบื้องและผูกลวดลายประกอบแบบผสมศิลปะจีน

ภาพที่ 26 จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดบุปผาราม จังหวัดตราด เขียนเป็นรูปหงส์และลวดลายแบบศิลปะจีน

ภาพที่ 27 ชุ่มประตู วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง ประดับด้วยลวดลายปูนปั้นรูปพรรณพฤกษาแบบศิลปะจีน

ภาพที่ 28 ชุ่มหน้าต่าง วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง ประดับด้วยลวดลายปูนปั้นรูปนกกะเรียนและดอกไม้พฤษชาติ

วัดลุ่มมหาชัยชุมพล ชุ่มประตูโบสถ์เก่าวัดอุดมธัญญาวาส ชุ่มประตูและชุ่มหน้าต่าง วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง หน้าบันอุโบสถเก่าวัดบางเป้ง หน้าบันและชุ่มประตูวัดตาลล้อม จังหวัดชลบุรี และจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดบุปผาราม จังหวัดตราด เป็นต้น (ภาพที่ 22-28)

บทวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนาในพื้นที่ศึกษา

จากการศึกษาประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนาในเขตพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ดังที่ได้กล่าวมา พบว่าสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับที่ตั้ง รูปแบบสถาปัตยกรรมมีความสัมพันธ์กับยุคสมัย และมีการประดับตกแต่งจากอิทธิพลศิลปะต่างชาติ ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้เป็น 3 ประเด็น ดังนี้

1. ที่ตั้งของวัดพุทธศาสนา

เมื่อนำชื่อวัดต่างๆ ในประวัติศาสตร์ดังที่กล่าวมาข้างต้นมาระบุตำแหน่งลงในแผนที่ภูมิศาสตร์ จะเห็นได้ว่าวัดเกือบทั้งหมดตั้งอยู่บริเวณริมชายฝั่งทะเล ทั้งนี้เนื่องจาก

สภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่ลุ่มปากอ่าวสลัดกับเนินเขาเตี้ยๆ มีแม่น้ำและคลองหลายสายไหลผ่านลงสู่ทะเล พื้นที่ชายฝั่งทะเลจึงเหมาะแก่การตั้งชุมชนที่อยู่อาศัยและประกอบอาชีพ มากกว่าพื้นที่ตอนเหนือของภูมิภาคที่มีลักษณะเป็นทิวเขา ซึ่งมีสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมในประวัติศาสตร์ ประกอบกับการติดต่อค้าขายกับต่างชาติที่ใช้เป็นท่าเรือสินค้าและจุดจอดพักเรือ ดังนั้นจึงได้คำตอบที่แน่ชัดเรื่องตำแหน่งของชุมชนและบ้านเมืองว่ามีพัฒนาการความเจริญอยู่ในเขตชายฝั่งทะเลตั้งแต่อดีตเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน (ภาพที่ 29)

2. รูปแบบสถาปัตยกรรมวัดพุทธศาสนา

จากการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารสำคัญภายในวัดพุทธศาสนาในพื้นที่ศึกษา พบว่ามีรูปแบบค่อนข้างหลากหลายทั้งประเภทอาคารและรูปทรงอาคาร ในที่นี้จึงจะขอวิเคราะห์ถึงอาคารสำคัญที่พบเหมือนกันทุกวัด คือ โบสถ์และวิหาร เป็นหลัก ซึ่งสามารถสรุปได้เป็น 3 แบบ ดังนี้

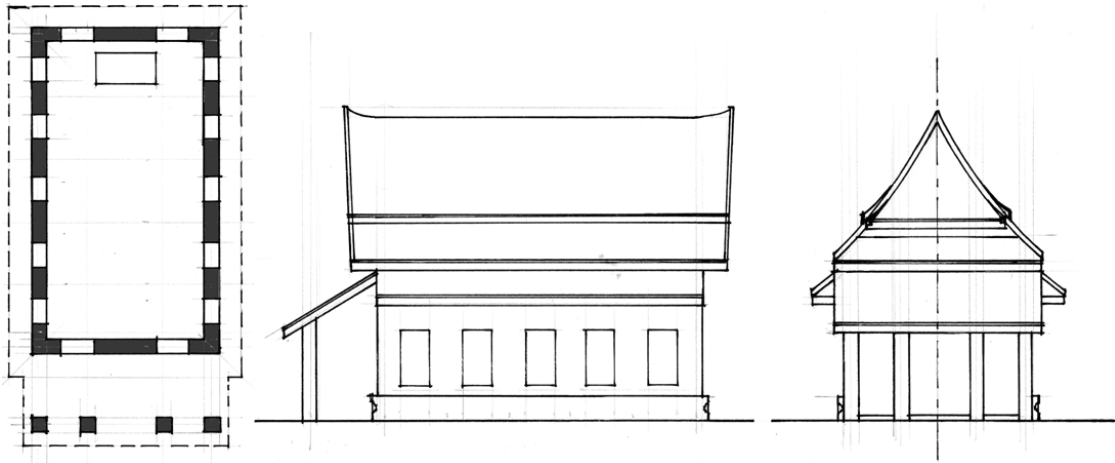
แบบที่ 1 มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทั่งหลังคาพาไลคลุมมุขทางเข้าด้านหน้า รับชายคาด้วยเสาลอย บางวัดมีการใช้ฐานแบบแอ่นท้องสำเภาตามแบบแผนของกรุงศรีอยุธยา ส่วนหลังคาเป็นทรงจั่วมีทั้งแบบชั้นเดียวและ

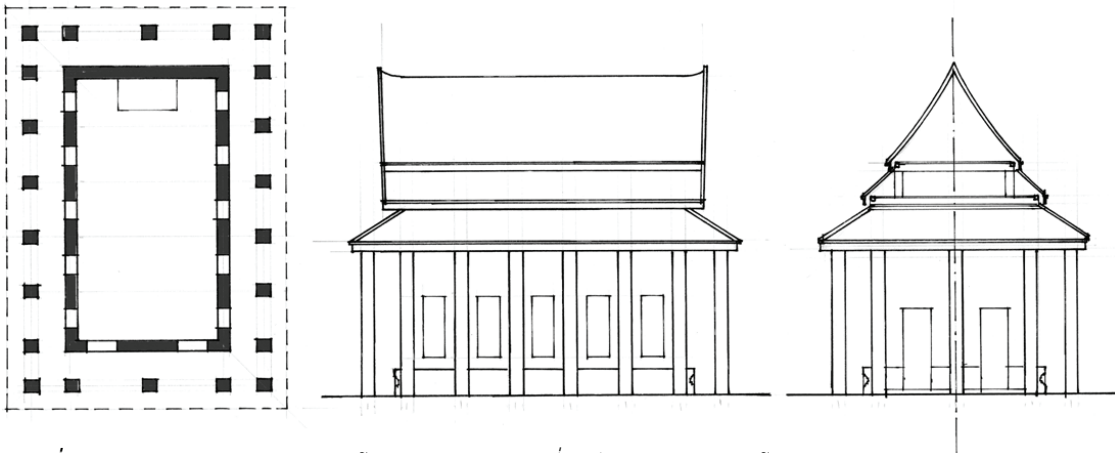
ภาพที่ 29 แผนที่ภูมิศาสตร์ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก แสดงที่ตั้งวัดพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์

แบบซ้อน 2 ชั้น โดยทั่วไปมีประตูทางเข้า 2 ประตู (ซ้ายและขวา) อันประกอบด้วย วัดใหญ่อินทาราม วัดโบสถ์ จังหวัดชลบุรี วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง และวัดบุปผาราม จังหวัดตราด ซึ่งรูปแบบอาคารลักษณะนี้ยังพบได้ที่วัดอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียงกัน อาคารส่วนใหญ่ที่มีรูปแบบนี้มักจะพบในวัดที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา (ภาพที่ 30)

แบบที่ 2 มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นกัน แต่แตกต่างกันที่มีศาลายกภายนอกทำหน้าที่รับชายคาโดยรอบ โดยทั่วไปมีประตูทางเข้า 2 ประตู (ซ้ายและขวา) และยกฐานในระดับไม่สูงนักทำให้เข้าถึงได้สะดวก ประกอบด้วย วัดละพอนน้อย และวัดเกวียนหัก จังหวัดจันทบุรี ซึ่งอาคารส่วนใหญ่ที่มีรูปแบบนี้ก็มักจะพบในวัดที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน (ภาพที่ 31)

ภาพที่ 30 รูปแบบสถาปัตยกรรมของอุโบสถและวิหาร แบบที่ 1 มีการทิ้งหลังคาพาไลคลุมมุขทางเข้า

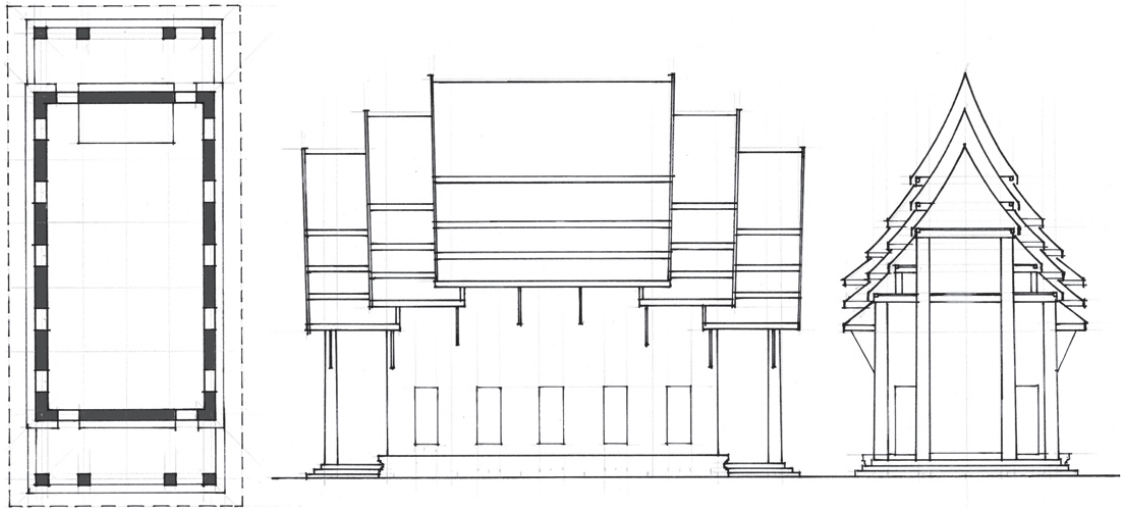

ภาพที่ 31 รูปแบบสถาปัตยกรรมของอุโบสถและวิหาร แบบที่ 2 มีเสาลอยรับชายคาโดยรอบ

แบบที่ 3 มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า อาจมีเสาลอยภายนอกรับมุขหลังคาทางด้านหน้าและด้านหลัง หรือมีเสาลอยรอบอาคาร โดยลักษณะที่แตกต่างไปจากแบบที่ 1 และแบบที่ 2 อย่างชัดเจน คือ ตัวอาคารมีความสูงใหญ่ ยกฐานสูง และมีการซ้อนหลังคาหลายชั้น มักพบอาคารรูปแบบนี้ในวัดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ วัดอ่างศิลา และวัดใต้ต้นลาน จังหวัดชลบุรี (ภาพที่ 32)

3. การประดับตกแต่ง

ลักษณะเฉพาะตัวอย่างหนึ่งของรูปแบบสถาปัตยกรรมในพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกนี้ คือ การประดับตกแต่งที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน ด้วยวิธีการประดับถ้วยชามกระเบื้องเคลือบ ลวดลายปูนปั้นพรรณพฤกษาในฉันทลักษณ์แบบจีน รวมถึงภาพมงคลต่างๆ ในงานเขียน

ภาพที่ 32 รูปแบบสถาปัตยกรรมของอุโบสถและวิหาร แบบที่ 3 มีเสาลอยรับมุขทางเข้า ตัวอาคาร ฐาน และหลังคายกสูง

สัจจิตรกรรมฝาผนัง โดยส่วนใหญ่นิยมประดับที่หน้าบัน ชุ่มประตูและชุ่มหน้าต่าง ซึ่งการผสมผสานศิลปะต่างชาติดกับ สถาปัตยกรรมไทยถือเป็นความสร้างสรรค์อย่างหนึ่ง ที่ส่งผลให้สถาปัตยกรรมมีความงดงามแปลกตาและมีลักษณะ เฉพาะตัว ได้แก่ วัดลุ่มมหาชัยชุมพล วัดอุดมธัญญาวาส วัดราชบัลลังก์ จังหวัดระยอง วัดบางเป้ง ตาลล้อม จังหวัดชลบุรี และวัดบุปผาราม จังหวัดตราด

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับที่ตั้งของวัดในยุคสมัยต่างๆ นอกจากมีความสัมพันธ์กับภูมิศาสตร์และเส้นทางคมนาคมแล้ว ยังแสดงถึงตำแหน่งบ้านเมืองแหล่ง ความเจริญในอดีต เพราะวัดมักเกิดขึ้นตามชุมชนที่รวม กันอยู่อย่างหนาแน่นถาวรมาเป็นเวลานาน ซึ่งความเจริญ

บริเวณชายฝั่งทะเลนั้นอาจเกิดจากการเป็นเมืองท่าในการ ติดต่อค้าขาย หัวเมืองสำคัญทางการเมืองการปกครอง รวมถึงการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์

สำหรับรูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดในพื้นที่ศึกษานั้น เนื่องจากวัดส่วนใหญ่เป็นวัดราษฎร์ตั้งอยู่ค่อนข้างห่างไกล พระนคร จึงมีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบภาคกลางผสมผสาน ศิลปะพื้นถิ่น และมีขนาดปานกลางไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก แต่สิ่งที่น่าสนใจซึ่งส่งผลให้เกิดศิลปสถาปัตยกรรมแบบ สร้างสรรค์ นั่นคือ การประดับตกแต่งที่ได้รับอิทธิพล จากศิลปะจีน ซึ่งพบได้โดยทั่วไปในวัดสำคัญทาง ประวัติศาสตร์ตลอดแนวชายฝั่งทะเล ทั้งนี้ข้อมูลที่ได้จาก การศึกษานี้จะเป็นข้อมูลพื้นฐานอันนำไปสู่การศึกษา อัตลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในท้องถิ่นในเขตชายฝั่ง ทะเลภาคตะวันออกต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2542.
- กระทรวงมหาดไทย. กระทรวงศึกษาธิการ. กรมศิลปากร. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดจันทบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.
- _____. _____. _____. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชลบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.
- _____. _____. _____. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดตราด**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.
- _____. _____. _____. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดระยอง**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.
- กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า. **บูรพาพิสัย**. (ม.ป.ท.), 2535.
- จรรยา ประชิตโรมรัน, พลตรี. **สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- จวีรธรณ รัตนประยูร (ชุมเปีย). **สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กับวัดราชบัลลังก์**. ชลบุรี : โรงพิมพ์มนตรี, 2552.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2529.
- _____. **อยุธยา : Discovering Ayutthaya**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : Vachirintsarn, 2546.
- ปราชญ์ เครือทอง. “เส้นทางกู่ชาดิพระเจ้าตาก : ทำไมต้องหัวเมืองตะวันออก?” **ศิลปวัฒนธรรม** (พฤษภาคม 2556) : 85-97.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. **อารยธรรมชายฝั่งทะเลตะวันออก**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : พิมพ์แสด, 2545.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. **อยุธยาที่ยังฟ้า**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : พิมพ์แสด, 2546.
- สุชาติ เกาทอง. **ศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นถิ่นภาคตะวันออก**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮ้าส์, 2544.
- แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. **วิถีจีน-ไทย ในสังคมสยาม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มติชนปากเกร็ด, 2550.
- อรพินท์ คำสอน และคณะ. **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 14**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : ศักติโสภาคการพิมพ์, 2555.
- “เอกสารประวัติวัดลุ่มมหาชัยชุมพล.” (ม.ป.ท.), (ม.ป.ป.).